

Латинські написи з Ялтинського музею

У багатьох музеях світу зберігаються безпаспортні стародавні написи. На основі їх всебічного вивчення і зіставлення з іншими написами, а також завдяки архівним матеріалам відомому французькому епіграфісту Луї Роберу вдалося з'ясувати походження деяких пам'яток¹.

В Ялтинському музеї є кілька латинських написів невідомого походження, які публікуються в даній статті, крім двох виданих Н. П. Розановою за зарисовками і обмірами, виконаними ще до Великої Вітчизняної війни². З приводу надгробного напису Л. Сабіна Н. П. Розанова висловила припущення, що плита, яка надійшла до музею з приватної колекції, очевидно, знайдена в околицях Харакса, де була стоянка римських легіонерів³.

Захоплення античними пам'ятками в ХІХ ст. не поминуло й російської знаті; багато палаців і маєтків були прикрашені статуями і написами, знайденими на півдні Росії або вивезеними з-за кордону. Так, велика колекція грецьких написів була в маєтку графа Уварова в Поріччі; знамениті мармурові леви зі сарматськими знаками із Ольвії спочатку зберігались у маєтку графа Кушелева в Анчекраку, а потім були перевезені для прикрашення його будинку в Петербурзі⁴.

Розкопки в Хараксі на місі Ай-Тодор, про які писав М. І. Ростовцев, проводились безпосередньо на території володінь князя А. М. Романова; до його колекції надходили також випадкові знахідки, які після Великої Жовтневої соціалістичної революції разом з усім майном були націоналізовані, а згодом передані до Ялтинського музею.

Значна колекція старожитностей належала графу Воронцову. М. І. Ростовцев в 1911 р. писав, що, за повідомленнями старожилів Криму, чимало речей з Ай-Тодора потрапили до Алупкинського палацу Воронцова⁵. Крім того, до зібрання Воронцова ввійшли також різні пам'ятки, придбані за кордоном. В «Одесском вестнике» за 1829 і 1830 рр. повідомлялось про поїздки Воронцова до Варни, звідки він доставив кілька грецьких написів до Одеського музею⁶. Інші грецькі написи за його вказівкою були відправлені з Болгарії до Петербурга і Білої Церкви в маєток Браницьких⁷. Кілька латинських надгробних написів з колекції графа Воронцова в Алупці, згідно з повідомленням М. І. Ростовцева, були придбані в Римі⁸. Частина цих пам'яток також надійшла згодом до Ялтинського музею.

Отже, серед публікуємих нами латинських написів одні, очевидно, походять з Харакса, інші — з Рима. Природно, що невеликі дуже по-

¹ Robert L. Pierres errantes, mouséographie et onomastique.— Berytus. Copenhagen, 1966, N 16, p. 5—39.

² Розанова Н. П. Эпиграфические памятники Ялтинского музея.— ВДИ, 1951, № 1, написи № 3, 4.

³ Там же, с. 154. Від виданого семирядкового напису збереглися лише 10 літер (інв. 1046).

⁴ Брун Ф. Донесение о поездке к устьям Буга и Днепра.— ЗООИД, 1863, т. 5, с. 993.

⁵ Ростовцев М. И. Святылище фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре.— ИАК, 1911, № 40, с. 39.

⁶ Latyschew B. Die in Russland befindlichen Inschriften.— Mitt. Dtsch. arch. Inst. in Aihen, 1884, Bd. 9, S. 210 ff.; Новосадский Н. И. Греческая эпиграфика. М., 1909, с. 150.

⁷ Kolendo J. Découvertes d'inscriptions grecques pendant la guerre russo-turcque 1828—1829.— Archeologia. Warszawa, 1968, v. 18, p. 52—54.

⁸ Ростовцев М. И. Святылище..., с. 38; Пор. напис з Риму, виявлений нами у фондах Сімферопольського обласного краєзнавчого музею. Див.: СА, 1976, № 3, с. 314—317.

шкоджені фрагменти навряд чи везли з Рима, ймовірно, що їх придбали в Криму.

1. Прямокутна плита з сірувато-білого мармуру з восьмирядковим написом, що зберігся повністю. Інв. 1037. Розміри: висота 23,5 см, ширина 17 см, товщина 3 см. Трохи відбитий лівий верхній кут. Лицьовий бік покритий жовтуватою патиною і має багато темних прожилок, залишених коріннями рослин, які на фотографії легко переплутати зі слідами різця. Так, букву С в кінці третього рядка можна прийняти за Е через темну горизонтальну рисочку всередині, а в останньому ряду «прочитати» ще одну букву — Р або R (рис. 1).

Рис. 1. Напис № 1.

Зворотний бік плити добре згладжений, а боковини — дещо скошені; як це часто бувало, мармурову плиту невеликих розмірів вставляли в заглиблення, вирізане у вапняковому надгробку.

Букви написані недбало, тонкою лінією; вони мають різну висоту: від 1,2 до 1,9 см. Характерна велика кількість розділових знаків у вигляді листочків плюща, трикутників і дугopodobних ліній. Вони стоять між словами, всередині слів і навіть у середині скорочень, що утруднює їх розшифрування. Чергування листочків і трикутників утворюють з обох боків плити

своєрідну орнаментальну рамку. Цей чіткий порядок порушено лише у двох місцях: в кінці третього рядка стоїть трикутник замість листочка і в останньому рядку після М немає значка.

1 D.M.	D(is) M(anibus)
.IUCUN.	Iucun-
.DUS. F.C.	dus f(e)c(it)
.IUN.IA.	Iun(iae) Ia-
5 .NUARIE.	nuari(a) e
.C.G.C.Q.	c(oniu)g(i), c(um) q(ua)
.B.X.. AXX.	b(i)x(it) a(nnos) XX,
8 .B.M.	b(ene) m(erenti).

Переклад: Богам Манам. Юкунд збудував дружині Юнії Януарії, що добре заслужила, і з якою прожив 20 років.

Форми літер V, M, Q близькі до курсивного письма⁹. Скорочення C. G (coniugi) і BX (bixit) не помічено в списках скорочень. Скорочення C.G.C.Q можна розшифрувати і так: c(oniu) g(i)c(arissima)e q(uae) і т. д. Тоді число XX означатиме не строк подружнього життя, а вік покійниці. F.C. з роздільником звичайно читається як f(aciendum) c(ugavit), але розшифровано тут за аналогією з C. G. і B. X і по контексту.

Для мови напису характерне змішування B і V в дієслові bixit і заміна ae > e в слові Ianuariae¹⁰.

⁹ Пор. таке V IPE, I², 508 і 551. Рідкісну форму Q див.: Batlle Huguet. Epigrafia latina. Barcelona, 1946, p. 15.

¹⁰ Palmer L. R. The Latin Language. London, 1954, p. 158, 160; Mihaescu H. Limba latina... București, 1960, § 55, 77.

Жіноче ім'я (за правилами утворення римських жіночих імен) складається з родового імені Iunia і *cognomen* Ianuaria (очевидно, вона народилася в січні) Чоловіче ім'я має лише *cognomen* — Iucundus (відрадий, веселий, приймний), що свідчить про його належність рабу¹¹.

За шрифтом і формами скорочень напис можна датувати III ст. н. е.

2. Права частина прямокутної плити з сірувато-білого мармуру, з залишками чотирьох рядків напису. Інв. 1025 (рис. 2).

Розміри: висота 19 см, найбільша ширина 19,2 см, товщина 3,5—3,8 см.

Лицьовий бік відполірований, зворотний — грубо оббитий. Краї зглажено і злегка скошено для вставлення у вапняковий надгробок. Напис зроблено глибоко за тонко накресленими лінійками. Висота літер 1,5—1,6 см, відстань між лінійками 1,4—1,5 см. Між словами поставлено розділові знаки у вигляді ком та витягнутих трикутників. Форми і вигини ліній деяких букв наближають письмо до курсивного. P і R мають незамкнену петлю, R — далеко відставлену ніжку; F — широкий штрих внизу, що наближує цю букву до E, у N друга вертикаль не зникається внизу з діагоналлю, майже всі літери прикрашено на кінцях потовщеннями і штрихами¹². Палеографічні особливості напису в цілому дають змогу датувати його кінцем II або III ст. н. е.

Рис. 2. Напис № 2.

На початку другого рядка в обріз закінчується вертикаль з характерним для цього напису легким нахилом вліво, на початку третього рядка — дуже скошена лінія від M.

1 D(is) M(anibus)
[...] cdo coniugi
[bene] merenti fecit
4 [e.g.Xe] nea Primitiva.

Переклад: Богам Манам — — — — —, чоловікові, який добре заслужив, спорудила — — — — — Примітива.

Ім'я похованого важко доповнити, бо, ймовірно, воно не римське. Грецький словник дає імена ΜΙΓΔΩΝ і ΜΥΓΔΩΝ¹³. На -nea, очевидно, закінчувалось якесь грецьке жіноче ім'я¹⁴. Primitiva (перша) — звичайно рабське ім'я. Судячи з імен, подружжя, мабуть, було рабами грецького або східного походження.

3. Прямокутна мармурова плита, розколота на дві частини. Інв. 1036. Лівий нижній кут відбитий. Поверхня добре зглажена з обох боків. Плита не зовсім правильної форми; вона розширюється вправо і має потовщення вгорі (рис. 3).

Розміри: висота 16—19 см, ширина 33,5 см, товщина 2-3 см. Напис складається з п'яти рядків і монограми у правому нижньому куті.

¹¹ Iunia Ianuaria пор. CIL, VI, 20751; nomen Iunia—L'année épigraphique. Paris, 1972, N 25, 202 717^a; cognomen Ianuaria — там же, № 62; Iucundus—там же, № 61. Більшість цих написів з Риму. Див.: CIL, VI, 7, 3, Berl., 1975 (написи з Риму).

¹² Форми M і N пор. IPE, 1², 552 (Херсонес); форми F і T — в напису з Норика. Egger R. Aus römischen Grabinschriften. Wien, 1967, S. 9, Zeichn. 1, 2.

¹³ Pape-Benseler. Wörterbuch der griechischen Eigennamen, 1884, s. v. Можна також читати: [Ma]c(e)do(ni).

¹⁴ Dornseiff F.-Hansen B. Rückläufiges Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Berlin, 1957, S. 9.

Вирізана вона недбало, без лінійок, буквами різної величини. Висота букв 1,5—2,5 см. Між першими рядками дрібними тонкими літерами дописано ім'я похованого, спочатку пропущене, — ще одне свідчення недбалості і поспішності при виконанні цього надгробного напису. Багато букв мають пізні накреслення: L з дуже опущеною горизонтал-

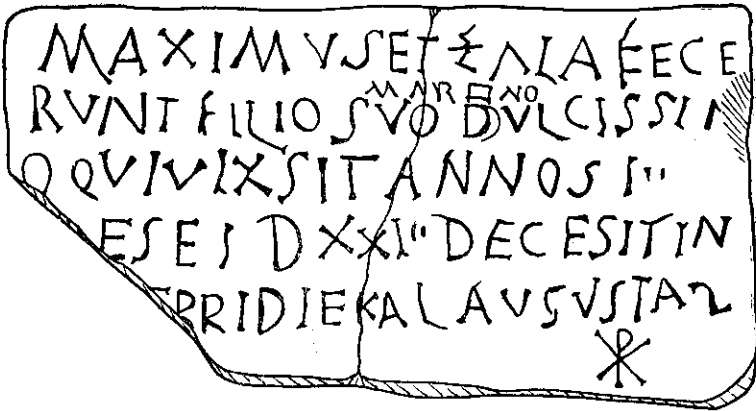

Рис. 3. Напис № 3 (прорис).

лю¹⁵, вигнуте курсивне F¹⁶, A без перекладки і рідкісну форму Z¹⁷. В цілому найближчі аналогії дають написи кінця III і IV ст. н. е.¹⁸

Наприкінці другого рядка збереглась лише частина букви M, на початку п'ятого рядка видно верхню горизонталь від E і одну петлю від V.

- 1 Maximus et Zala fecerunt filio suo Maron(i) dulcissimo, qui vixit annos I,
[m] e (n) se (s) I, d (ies) XXI, deces (s) it in
5 [—] pridie Kal (endas) Augustas

Грецька монограма XP

Переклад: Максим і Зала спорудили своєму любому сину Марону, який прожив 1 рік, 1 місяць, 21 день, помер напередодні Августовських календ (31 липня). Христос.

У обох батьків зазначено тільки согномен, вказуючи на їх належність до рабів. Максим — римське ім'я, а Зала, очевидно, фракійське. Ім'я ж їх сина Маго, -опис можна порівняти з грецьким міфологічним ім'ям сина Діоніса та назвою міста Маронея у Фракії. Маго був согномен поета Вергілія¹⁹. В напису помічена дата смерті дитини за римським календарем і зазначено його вік із уточненням місяців і днів²⁰. Наприкінці тексту вирізана хрізма, тобто монограма з перших двох

¹⁵ Gordon J., Gordon A. Contributions to the Palaeography of Latin Inscriptions. Berkeley—Los Angeles, 1957, p. 210.

¹⁶ Le Brant E. Paléographie des inscriptions latines du IIIe siècle à la fin du VIIe.—Revue arch., 1896, 29, Paris, p. 345.

¹⁷ Le Brant E. *Вказ. праця*, p. 185; Revue arch., 1897, 31 p. 177; Cagnat R. Cours d'épigraphie latine. Paris, 1914, p. 23.

¹⁸ Пор. для прикладу Dümmler O. Römische Denkmäler am ungarischen Donauknie.—Das Altertum, 1969, 1, S. 21 (297 p.); IPE I², 449 (370—375 p.).

¹⁹ Пор. Solin H. Beiträge zur Kenntnis der griechischen Personennamen in Rom. I. Helsinki, 1971, S. 77. Автор зазначає, що ім'я Марон може бути і грецького, і італійського походження, але певніше — грецького.

²⁰ Пор. докладне зазначення віку у надгробному напису, виданому Н. П. Розановою. Див.: Розанова Н. П. Эпиграфические памятники Ялтинского музея.—ВДИ, 1951, № 1, напис № 3.

грецьких букв імені Христа²¹. Отже, сім'я була християнського віросповідання і відкрито могла про це заявити. Як відомо, тільки при Костянтині монограма Христа, що приховувала раніше основний символ християнства — хрест, була винесена на монети та інші офіційні пам'ятки²².

Можна відзначити деякі особливості мови напису. Хоча дитина прожила один рік і один місяць, слова «рік» і «місяць» поставлені у множині, причому в слові *menses* випали N і кінцеве S²³. В дієслові *decessit* пропущено одно S, а дієслово *vixit* має форму *vixsit*²⁴. Усі ці явища, що призводять до спрощення мови, характерні для пізніх написів.

4. Права частина плитки з сірувато-білого мармуру середньої якості. Інв. 1024. Лицьовий бік відполірований, зворотний — грубий; краї добре зглажено. Біля третього рядка просвердлено круглий отвір для кріплення плитки (рис. 4).

Розміри: висота 12 см, ширина 10 см, товщина 2,3—2,7 см. Вздовж верхнього і нижнього країв вирізано хвилясті лінії і заглиблені кути. Напис виконано в чотирьох рядках по тонко проведених лінійках. Висота букв 1,4—1,5 см, в першому рядку 2,3 см. Між словами є трикутники-розподільники. У першому рядку в обріз йде частина букви M, в двох останніх рядках — кінці від S.

1 [—————] *menus*
 [xixit an] nos VIII
 [mense] s VIII
 4 [die] s VI

Переклад: — — — — мен прожив 8 років, 8 місяців, 6 днів.

Перед нами знову дитячий надгробок з точним зазначенням віку. Судячи по закінченню *-menus*, у нього, мабуть, було грецьке ім'я²⁵.

5. Права частина прямокутної плитки із сірувато-білого мармуру, схожого за кольором і якістю з № 4. Інв. 1045. Правий край зберігся тільки вгорі, далі він трохи пошкоджений. Лицьовий бік відполірований, зворотний — оброблений грубо; краї скошено, як в № 1 і № 2 (рис. 5).

Розміри: висота 11,6 см, ширина 11 см, товщина 2,2—3,5 см.

Букви вирізано глибоко гострим різцем, що використовувався в перші століття нашої ери. Висота букв першого рядка 3—3,3 см, інших 1,9—2 см. Слідів лінійок не збереглося.

У першому рядку в обріз йде горизонталь, котра значно тонша і вужча інших букв; можливо, це випадкова рисочка, що не має відношення до напису. Не виняток, що друге L в цьому рядку — результат звичайної помилки різчика, що зветься дітографією. Почавши писати потрібне I, він повторно вирізав L²⁶. На початку другого рядка добре видно залишки трьох горизонталей від E. Наприкінці останнього рядка після букви l облом і слід від отвору для кріплення плитки.

1 [———] Iul(i)us
 [———nom] enclator
 3 [———] (vac.) Visci.

Переклад: — — — Юлій — — — номенклатор — — — Виска.

²¹ Пор. Kaufmann C. M. *Handbuch der Altchristlichen Epigraphik*. Freiburg, 1917, S. 141, 175; Diehl E. *Inscriptiones Latinae christianae veteres*, III. Berolini, 1931, p. 195 і наст.

²² Kaufmann C. M. *Handbuch der christlichen Archäologie*. Paderborn, 1922, S. 270.

²³ Mihaescu H. *Limda latina...*, § 110, 120.

²⁴ Пор. IPE, I², 422, 1.

²⁵ Dorneseiff F.-Hansen. V. *Rückläufiges Wörterbuch*, S 269.

²⁶ Пор. аналогічну помилку в IPE, I², 660.

Цікавий, безсумнівно, доповнюючий термін номенклатор. Так йменувався у Римі раб, який зобов'язаний був супроводжувати свого хазяїна і називати імена людей, що зустрічалися на вулиці або приходили в його дім. Номенклаторів звичайно мали при собі великі посадові особи; входили вони і до свити імператорів ²⁷.

Рис. 4. Напис № 4.

Рис. 5. Напис № 5.

У третьому рядку, певно, родовий відмінок від чоловічого імені *Viscus*. Воно зустрічається у Римі, Північній Італії та Далматії ²⁸, і за думкою лінгвістів, етруського походження ²⁹.

э. и. соломоник

Латинские надписи из Ялтинского музея

Резюме

В Ялтинском музее хранится несколько латинских надписей неизвестного происхождения. Есть основания предполагать, что некоторые из них происходят из римской крепости Харакс на Южном берегу Крыма, другие — из Рима.

На мысу Ай-Тодор до Великой Октябрьской социалистической революции находились владения князя А. М. Романова, и многие находки на территории расположенной там римской крепости поступали в его личную коллекцию. В собрание древностей, украшавших дворец графа Воронцова в Алушке, также входили памятники из Харакса и надписи, приобретенные за границей: греческие — в Болгарии, а латинские — в Риме. После Великой Октябрьской социалистической революции эти надписи вместе с другими вещами поступили в Ялтинский музей.

Приводим перевод пяти надгробий, вырезанных на небольших мраморных плитах.

1. Богам Манам. Юкунд соорудил жене Юнии Януарии, хорошо заслужившей, с которой прожил 20 лет (или которая прожила 20 лет).

2. Богам Манам. ————— супругу, хорошо заслужившему, соорудила ————— Прimitива.

3. Максим и Зала соорудили своему милому сыну Марону, который прожил 1 год, 1 месяц, 21 день, умер накануне Августовских календ, (т. е. 31 июля). Христос.

4. (————) мен прожил 8 лет, 8 месяцев, 6 дней.

5. (————) Юлий (——) номенклатор (——) Виска.

Судя по именам, некоторые надгробия были поставлены рабам греческого и фракийского происхождения. Надпись № 3 с изображением хризмы относится к раннехристианским.

²⁷ Реальный словарь классических древностей. Спб., 1885, с. 925. Див.: CIL, VI, 7, 4, В., 1975, S. 4200.

²⁸ Arföldy G. Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia.—Beiträge zur Namenforschung. 4. Heidelberg, 1969, S. 138.

²⁹ Harmatta J. Inscriptions on pottery from Pannonia.—Acta arch. Budapest, 1968, v. 20, p. 247.